

K problemu politične artikulacije abstraktnega dela

Mesec dni po izidu prvega zvezka Kapitala, 24. avgusta 1867, je Karl Marx Friedrichu Engelsu poslal kratko pismo. V njem se je pritoževal nad svojim založnikom, ker mu ta ni ažurno pošiljal člankov, ki so spremljali izid Kapitala, in jih je raje kopicil, in to zato, da bi mu jih pozneje poslal skupaj in privarčeval s poštnino. Izvemo tudi, da so Marxa med pisanjem Kapitala pestili nadležni karbunkli (sklopi furunklov, to je še posebej trdovratnih turov) in nadlegovali upniki (mesarji, peki in krojači), ki so ga terjali, da končno poplača dolgove. Ob vsem tem družbenem in fiziološkem koloritu, ki je spremljal pisanje kritike politične ekonomije, je Marx v pismu, v enem stavku, podal še bistvo Kapitala:

»Najboljša dela moje knjige sta: 1. (in to je temeljno za razumevanje vseh dejstev) dvojni značaj dela glede na to, ali je izraženo skozi uporabno ali menjalno vrednost, kar razložim v prvem poglavju; 2. obravnava presežne vrednosti, neodvisno od njenih posebnih form, kot so profit, obresti, zemljiška renta, itd.« (Marx, 1987: 42).

Ker gre za osrednji kategorialni problem Marxove kritike politične ekonomije, ki je bil v tradiciji marksizma izrazito zanemarjen ali pa obravnavan površinsko, se bom v tem spisu osredinil na problem dvojnega značaja dela, s posebnim poudarkom na abstraktnem delu. Poskušal ga bom opredeliti v njegovi zgodovinski specifičnosti, kot substanco, ki je lahko vzniknila šele v razviti blagovni ekonomiji in predvideva sočasni vznik abstraktnega časa. Skozi te kategorije bom v nadaljevanju razmislil o teorijah postfordizma ter v sklepnem delu poskušal podati nekaj nastavkov za pozitivno politično artikulacijo abstraktnega dela.

Abstraktno delo

Seveda je vedno treba začeti na začetku, vendar moramo na začetek šele priti. Kot poudarja Marx, se zdi najbolj samoumevno, da bi politično ekonomsko analizo začeli s splošnimi odnosi,

kot so narod, kapital, proizvodnja idr. Vendar bi s takšnim metodološkim pristopom neizogibno zapadli v nerazrešljiva protislovja, saj navedenih odnosov ni mogoče vzeti samih na sebi. Zaradi njihove splošnosti so prazni označevalci, brez razlagalne moči. To potrjuje vsakdanja raba teh besed, v kateri je sestavni del njihove uporabe sočasna konstitucija pomena. Narod nujno postane ta specifični narod in ker kot tak ni homogena substanca, je treba angažirati nove koncepte, ki naj opredelijo pravo jedro naroda. S tem ko poskušamo izluščiti esenco naroda, se čedalje bolj oddaljujemo od vsakega konkretnega naroda, obenem pa nismo nič bliže splošni ideji naroda. Zato je treba ta proces obrniti in izhajati iz najbolj elementarnih oblik družbenih odnosov in iz njih retrospektivno razviti splošne odnose¹.

Razen tega nam pri analizi ekonomskih oblik ne morejo pomagati niti mikroskop niti kemične reagencije. Oboje mora nadomestiti moč abstrahiranja. Za meščansko družbo pa je blagovna oblika delovnega produkta ali vrednostna oblika blaga ekonomska celična oblika. Neizobraženemu se zdi, da je analiziranje te oblike zgolj dlakocepstvo. Res gre tu za dlakocepstvo, toda le za takšno, za kakršno gre v mikrološki anatomiji (Marx, 1986: 9–10).

Konstitutivni element blaga kot ekonomske celične oblike je prav abstraktno delo, ki nas na tem mestu najbolj zanima. Abstraktno delo je družbena kategorija, ki nastane šele z vznikom kapitalizma in je nemisljiva v preteklih družbenih formacijah.

To lahko ponazorimo s primerom iz sužnjelastništva in fevdalizma. Marx v prvem poglavju Kapitala govori o Aristotelu, ki kljub veličini duha ni razumel vrednostne forme v svoji dovršeni obliki. Aristotel je razvil preprosto vrednostno formo in ugotovil, da se ta po svojem bistvu ne razlikuje od denarne forme blaga. Torej, da je pet postelj vrednih eno hišo, je razmerje, ki je enako razmerju, da je pet postelj vrednih neko količino denarja. Da do takšnega izenačevanja sploh lahko pride, je potrebna neka substanca, v kateri se lahko empirično tako različne stvari, kot so postelje, hiše in denar, izenačijo. Na tej točki je Aristotel samega sebe ustavil, saj te substance ni bil sposoben misliti in jo je označil za nekaj umetnega, kar je lahko zgolj pripomoček za mišljenje, a z dejanskim stanjem stvari ni povezano.

Ta substanca je seveda človeško delo. To je tista kvaliteta in skupni imenovalca, ki omogoča enačbo: x število postelj je enako y številu hiš in naprej: x število postelj je enako y številu hiš je enako količini denarja. Da lahko človeško delo zavzame strukturno mesto skupnega imenovalca, tiste substance, v kateri je lahko izraženo vsako posamično blago, in ki lahko tudi samo izraža vsako posamično blago, pa je predpostavljena univerzalna izmenljivost

¹ V luči tega, da je Marx v predgovorih in uvodnem poglavju Kapitala tako izrecno poudaril ta metodološki pristop, je presenetljivo kako spregledan, zanemarjen ali povsem napačno interpretiran je bil v zgodovini marksizma. V tem spisu izhajamo iz tistih avtorjev, ki so temu metodološkemu načelu ostali zvesti. Na tem mestu omenimo zgolj tri, ki so po mojem mnenju najpomembnejši: Lukacs na področju filozofije, Pašukanis na področju prava in I. I. Rubin na področju politične ekonomije. Lukacs, s katerim se tukaj ne bomo ukvarjali eksplicitno, blagovno formo označi za: »osrednji, strukturni problem kapitalistične družbe v vseh njenih izkazovanih življenja. Kajti šele tako je v strukturi blagovnega razmerja mogoče razkriti prapodobo vseh oblik predmetnosti in vseh oblik subjektivnosti, ki jim v meščanski družbi ustrežajo« (Lukacs, 1985: 87). Pašukanis razvije teorijo pravne forme, ki je vzporedna z logiko blagovne forme in se ji bomo posvetili v nadaljevanju, in tudi Rubin se v svojem opusu eksplicitno ukvarja s problemom abstraktnega dela in vrednostne forme. Vzporednica med Pašukanisevo in Rubinovo teorijo je tudi v tem, da sta oba svoja najpomembnejša dela (Pašukanis *General Theory of Law and Marxism* in Rubin *Essays on Marx's Theory of Value* izdala leta 1924, bila do začetka tridesetih let avtoriteti na svojih področjih, pa nato zapadla v nemilost in bila naposled leta 1937, na vrhuncu stalinističnih čistk, likvidirana). Raziskava, ki bi se lotila tega prepleta biografsko monografskih usod (ne pozabimo, da je bila tudi *Zgodovina in razredna zavest* prvič objavljena leta 1923), bi lahko pokazala na drugačno in pozabljeno dediščino, ki v nadaljnjem razvoju marksizma ni doživela odmeva, kot si ga zasluži. Eden redkih sodobnikov te linije razvoja marksizma je Moishe Postone. S svojim delom *Time, Labor, and Social Domination* se neposredno umešča v linijo zgornjih teoretikov in tudi v tem spisu sledimo njegovemu projektu, tj. interpretaciji kritike politične ekonomije skozi njene celične forme.

² Problem, s katerim se je soočil Aristotel, je bil ta, da ni bil sposoben misliti družbe onkraj obstoječih družbenih odnosov, natančneje, Aristotel ni bil sposoben misliti družbe onkraj sužnjelastniških odnosov. Iz tega lahko izpeljemo določeno diagnozo današnjega stanja leveice, pri kateri ni problem v tem, da ni sposobna misliti družbe onkraj obstoječih odnosov, temveč z afirmacijo teh odnosov še toliko bolj kaže svojo zgodovinsko regresijo in odpo-ved mišljenju. Zato mora biti integralni projekt vsake resne in temeljite družbene kritike neizprosna kritika obstoječe leveice, tako v njenih institucionalnih kot zunajinstitucionalnih pojavnih oblikah. Marxova kritika politične ekonomije prav na tej nevalglični točki ponuja izredne zastavke za produktivno kritiko.

³ Vsebina učnega načrta in naracija šolskega zgodovinopisja, ki predvidevata linearno napredovanje zgodovine od zasužnjena do osvoboditve, torej tisto, kar Althusser imenuje *Ideološki aparati države*.

človeškega dela. Prav tega atributa v času Aristotela, torej v času sužnjelastništva, človeško delo ni imelo. Dela svobodnih državljanov in sužnjevi so bila po svojem značaju radikalno različna, na različne načine pravno regulirana in na trgu nikakor ne prosto izmenljiva² (Marx, 1986: 61).

O tem, da abstraktno delo seveda ni obstajalo niti v fevdalizmu, dobro ilustracijo podaja Izak Ilič Rubin (Rubin, 1990). Tlačan ni bil lastnik zemlje, ki jo je obdeloval, temveč je ta pripadala zemljiškemu gospodu. Družbeni odnosi so imeli formo direktnega izkoriščanja in podrejanja. Zemlja je bila tista veriga, s katero je bil tlačan prikovan na svojega gospodarja in kateri ni mogel ubežati. Za uporabo zemlje je moral tlačan zemljiškemu gospodu plačevati tako v delu kot v pridelku. Šlo je za trajen, dosmrtni odnos, ki je vključeval tudi vse potrebne produkcijske faktorje (tlaka in obdelovanje zemlje na strani tlačana ter apropiacija rente in pridelka na strani zemljiškega gospoda). Skozi to družbeno formo se je reproduciral fevdalizem in razred tlačanov in fevdalcev. Takšni trajni odnosi med konkretnimi osebami pa so kapitalizmu povsem tuji in nepredstavljeni. Tako kapitalist kot mezdni delavec in zemljiški gospod so lastniki različnih form

blaga in zato neodvisni drug od drugega. Neposredni proizvodjalni odnosi med njimi se morajo šele vzpostaviti in se lahko realizirajo le skozi nakup in prodajo.

S tem naposled vstopimo v dobo dovršene vrednostne forme, v kateri lahko vsako človeško delo potencialno izenačimo z vsakim drugim človeškim delom. Abstraktno delo je rezultat zgodovinskega gibanja od partikularnih do univerzalnih družbenih form. Je zgodovinska abstrakcija in proces osvobajanja od vseh konkretnih oblik dela:

»Če abstrahiramo od njegove uporabne vrednosti, abstrahiramo tudi od njegovih telesnih sestavin in oblik, zaradi katerih je uporabna vrednost. To ni več miza ali hiša ali preja ali kakšna sicer koristna reč. Vse njegove čutne lastnosti so izbrisane. Tudi ni več produkt mizarkega dela ali zidarskega dela ali predilnega dela ali sicer kakšnega določenega produktivnega dela. S koristnim značajem produktov dela izgine koristni značaj v njih prikazanih del, izginejo torej tudi različne konkretne oblike teh del, ta dela se več ne razlikujejo, temveč so vsa skupaj reducirana na enako človeško delo, abstraktno človeško delo« (Marx, 1986: 42, poudarjeno A. K.).

Abstraktno delo je zgodovinska osvoboditev od suženjskega in tlačanskega dela. To je jasno in nujno razumljivo vsakomur, ki uspešno konča osnovnošolski pouk zgodovine³. Tisto, kar ni tako samoumevno in je bistveno težje zgrabiti, je to, kako razložiti, da je poleg največje osvoboditve v človeški zgodovini abstraktno delo privedlo tudi do največjega zasužnjenja človeka. Torej to, kako od dela v nismo bili še nikoli tako osvobojeni in z njim hkrati tako zasužnjeni.

To protislovje je protislovje med konkretnim in abstraktnim delom. Kot specifična uporabna vrednost je blago produkt konkretnega dela. Da je blago na trgu realizirano, seveda mora imeti uporabno vrednost vsaj za nekoga – za kupca. O vrednosti blaga pa lahko govorimo le na podlagi abstraktnega človeškega dela, ki je vsebovano v blagu. Pri tem je treba biti pazljiv, saj je tako kot abstraktno delo tudi vrednost zgodovinsko pogojen družbeni odnos in značilen samo za

kapitalizem. S tem seveda ne trdimo, da v sužnjelastništvu in fevdalizmu niso obstajale stvari, ki so bile nekaj vredne, bogastvo faraonov in papežev to nazorno dokazuje. Vendar gre pri tem natančno za to, za bogastvo namreč. Bogastvo kot izraz družbenega bogastva ne potrebuje in niti ne predvideva družbenega odnosa abstraktnega dela. Bogastvo preteklih družbenih formacij je bilo lahko izraženo skozi kvaliteto in kvantiteto ustvarjenih produktov, medtem ko je vrednost radikalno drugačen izraz družbenega bogastva in ga lahko merimo le skozi abstraktno človeško delo, ki ga vrednost vsebuje (Postone, 1993: 193).

Posameznik v kapitalizmu opravlja neko specifično konkretno delo in to je del heterogene množice vseh konkretnih del. Vendar se skozi dimenzijo abstraktnega človeškega dela to hkrati vpisuje v red homogenih družbenih odnosov, ki so značilni za kapitalistično družbeno formacijo (Postone, 1993: 152). Blago je torej treba razumeti v njegovi dvojnosti, na eni strani ima materialno obliko, ki je rezultat nekega konkretnega dela, obenem ima tudi družbeno formo, ki je rezultat abstraktnega dela. Zato Rubin pravilno poudarja dejstvo, da dvojni značaj dela odraža razliko med dvema integralno zvezanima procesoma proizvodnje znotraj meščanske ekonomije, tj. materialno-tehničnim in družbenim procesom (Rubin, 1972: 71).

Na tem mestu bomo naredili kratek ekskurz v problem abstraktnega časa. Tudi v tem primeru gre namreč za družbeno formo, ki je zgodovinsko pogojena in specifična za kapitalizem. Pokazalo se bo, da visoko kompleksni materialno-tehnični produkcijski procesi (denimo jedrska fizika, nanotehnologija, genetika ipd.) lahko obstajajo zgolj na podlagi tega, da imamo čas, kot ga danes poznamo, torej čas, sestavljen iz enot, ki so med seboj prosto izmenljive, tj. abstraktne. Z vidika današnjega stanja duha (nemara presenetljivo), a takšen koncept časa nikoli ni bil tehnični, temveč od nekdanj družbeni problem.

Abstraktni čas

Abstraktni čas, kot ga razumemo danes, torej linearno napredovanje identičnih časovnih enot, ki jih merimo z uro in koledarjem, je od cikličnega razumevanja časa primat prevzel šele v zadnjih stoletjih. Vse do tega ključnega zgodovinskega trenutka je bil čas »konkreten« in odvisen od zunanjih dogodkov. V tradiciji judovskih in krščanskih razumevanj zgodovine se dogodki namreč niso dogajali znotraj časa, ampak so dogodki sami čas vsebinsko določali in definirali (Postone, 1993: 201). Razdelitev časa v komenzurabilne, med seboj prosto izmenljive časovne enote, torej izum koncepta abstraktnega časa, ki ima svoje življenje ne glede na zunanje okoliščine, je zgodovinsko specifični družbeni izum in je tako kot abstraktno delo nekaj, kar bi bilo antičnim družbam povsem tuje.

V zadnjih je bil čas cikličen in podrejen agrarni proizvodnji (torej letnim časom, menjavi dneva in noči, naravnim pojavom, verskim običajem ipd.), zato ni bilo mogoče govoriti o prosto izmenljivih in enakovrednih časovnih enotah. Izum ure je bil tisti, ki je čas ločil od človeških dogodkov. Vendar pa tehnoloških izumov spet ne smemo zamenjevati za vzrok družbenih sprememb, zgodovina nas namreč uči, da obstaja veliko primerov, ko je do tehnološkega izuma dejansko prišlo, družbeno uporabo in polno uveljavitev pa je izum doživel šele pozneje. Iz tega lahko sklepamo, da gre tudi pri vzniku koncepta abstraktnega časa primarno za spremembo družbenih okoliščin, ki so mu šele podelile polno veljavo. To lahko potrdimo na primeru vodnih ur, ki jih omenja Postone in ki so bile močno razširjene že v starem veku, torej bistveno pred izumom mehanske ure. Te so delovale na principu variabilnih časovnih enot, ki med

seboj niso bile prosto izmenljive, čeprav bi bilo s tehnološkega vidika to bistveno lažje doseči, kot pa razvijati kompleksne mehanizme, ki so konstanten tok vode manipulirali tako, da je bil prikazan variabilen čas (Postone 1993: 200–204).

Tako kot pri drugih družbenih kategorijah, ki so vzniknile v kapitalizmu, je tudi abstraktni čas del zgodovinskega družbenega razvoja, ki gre skupaj z razvojem dominance buržoazije in podpira interese tega razreda, obenem je sploh pripomogel h konstituciji njenih interesov in razširil formo dominacije onkraj dominantnega razreda samega. Aaron Gurevich pravi: »Mesta so postala gospodarji svojega časa in prevzela cerkveni primat in kontrolo nad časom. Vendar pa je prav v mestu človek nehal biti gospodar časa, kajti čas, ki je zdaj začel teči neodvisno od ljudi in dejanj, je zdaj sam začel pomeniti tiranijo, kateri so se morali ljudje začeti podrežati« (v Postone 1993: 214).

Abstraktni čas ni zgolj dominantna družbena forma, ki je nujni temeljni pogoj za celovit in globalni razvoj kapitalizma, temveč se njegov diktat nad produkcijo izraža tudi na področju t. i. avtorskih pravic. Ko govorimo o uporabni vrednosti, lahko namreč jasno razločimo trend v razvoju kapitalizma, ki čedalje večji del produkcije začne podrežati objektivizaciji zgodovinskega časa, nasproti takojšnji objektivizaciji delovnega časa. S tega vidika Postone skupaj z Marxom ponuja podlago za razvoj ostre kritike koncepta avtorskih pravic in intelektualne lastnine kot buržoaznega izuma in hranilca vrednosti. Tudi za produkcijo vseh vrst blaga je namreč značilno, da je avtor mrtev, tako v dobesednem kot v abstraktnem pomenu, saj blago v svojem jedru izključuje vsakršno partikularnost in je nujno družbeno pogojeno.

Jevgenij Pašukanis je podal odlično analizo, kako konstitutivna je kategorija abstraktnega časa in blagovne forme za razvoj meščanskega prava. Za Pašukanisa je pravna forma tista, ki določa odnose med avtonomnimi posamezniki, njeni subjekti pa so tisti, ki pomenijo celično obliko pravnega sistema. Razvil je tezo, da pravna oblika ni nič manj temeljna oz. del kapitalističnega produkcijskega sistema, kakor je blagovna forma. Tako kot se posamezna blaga prikazujejo kot nosilci vrednosti po svoji naravi (predvsem skozi uporabno vrednost), se tudi posamezniki, ki se udeležujejo menjave, prikazujejo kot nosilci volje in subjektivnosti (skozi liberalne koncepte abstraktnih državljanov in človekovih pravic). Kot obstaja blagovni fetišizem stvari, obstaja pravni fetišizem oseb, dejansko pa tvorita en sam fetišizem, saj je pogodba le druga plat menjave, in se vzajemno predpostavljata. Gre torej za komplementarna pojava. Svet, ki ga doživljamo in dojemamo izhajajoč iz izraza vrednosti, je dejansko blagovno-pravni svet (Pašukanis, 1980).

Abstraktni čas ima znotraj tega še posebej pomembno mesto, saj je osrednji pojem, na katerem temelji logika meščanske penologije. Posameznik mora biti spoznan kot odgovoren za svoja dejanja, če naj zanje nosi posledice. Obtoženi mora svoja dejanja plačati s svojo svobodo – delež svobode, ki mu je odvzet, pa mora biti sorazmeren s kaznivim dejanjem. Sodišče določi natančno časovno obdobje, za katero bo posamezniku odvzeta svoboda. To je specifična forma, skozi katero se udejanja meščansko kazensko pravo, tj. načelo enakopravnega povračila. Ta pristop je integralno, a nezavedno povezan s konceptom abstraktnega človeka in abstraktnega delovnega časa. Zato Pašukanis poudarja, da ni naključje, da se je ta forma kaznovanja najbolj intenzivno razvijala in naposled postala družbeno naturalizirana v 19. stoletju, ko je bilo meščanstvo že dokončno konsolidirano in je razvilo vse svoje produktivne sile. Seveda so zapori in ječe obstajali v vseh družbenih formacijah, kot tudi prisilno delo, mučenje ipd. Vendar je bil v antiki ali fevdalizmu posameznik pogosto obsojen na dosmrtno ječo ali pa je lahko osvoboditev dočakal le s plačilom podkupnine.

Zato takrat, ko vse konkretne oblike družbenega bogastva postanejo razgrajene v svoje najbolj elementarne in abstraktne forme, v človeški delovni čas, kaznovanje z odvzemom časa postane šele zares smiselno. Kazen v kapitalizmu posameznika oropa določene količine abstraktnega časa, ki mu bi bil sicer na razpolago. Na mesto kaznovanja z mučenjem ali denarne izterjave, ki sta v svoji pojavnosti razumljiva vsakomur, stopi abstraktna kazen odvzema časa, ki se kaže kot bolj kompleksna. Namesto potencialnosti, da bi vstopal v blagovne odnose na trgu in prodajal svojo ali kupoval tujo delovno zmožnost, je posameznik za čas trajanja kazni te možnosti oropan. Zapor je mesto, v katerem smo izločeni iz blagovne ekonomije in namesto konkretne kazni, ki je bila značilna za sužnjelastništvo in fevdalizem, v resnici prestajamo abstraktno kazen. Kazen, ki nas opominja, da sicer je tako, vendar bi lahko bilo tudi drugače. Pašukanis zato poudarja, da je potrebno brati Deklaracijo o pravicah človeka in državljana, Ricardovo politično ekonomijo in sistem zapiranja in kaznovanja kot pojave, ki izražajo vznik iste zgodovinske dobe, vznik kapitalizma⁴ (Pašukanis, 1980: 20).

Teorija postfordizma⁵

Zgoraj smo poskušali podati oris in splošno zgodovinsko konstitucijo dveh temeljnih kategorij, abstraktnega dela in abstraktnega časa, brez katerih je razumevanje kapitalizma nujno površinsko. V tem poglavju pa bomo skozi prizmo teh spoznanj podali kritiko danes uveljavljenih teorij, katerih namen je, da podajajo analizo poznega kapitalizma⁶.

Danes splošno razširjena predpostavka izhaja iz prepričanja, da živimo v času, ki je fundamentalno drugačen od časov trdega industrijskega kapitalizma, težke industrije jekla in premoga, velikih tovarn, v katere so se ob zvokih tovarniške ure valile reke delavcev. Delavcev, ki so za tekočim trakom opravljali preprosta, vsakomur priučljiva opravila. Bili v tovarni vsak dan od osmih do štirih, pet dni na teden, 40 let na življenje. To obdobje, ki je danes v razvitih zahodnih državah stvar preteklosti,⁷ je v literaturi označeno pod imenom fordizem in v svojem grobem bistvu predvideva produkcijski proces, v katerem delavec postane podaljšek tekočega traku. Opisuje tisti proces, ki se danes odvija v stotinah izvozno predelovalnih con po vsej Jugovzhodni Aziji, Kitajski in Srednji Ameriki. Ekonomija kot jo poznamo v razvitem svetu, pa je označena kot postfordizem.

Postfordizem predvideva, da je prišlo do temeljne rekonstrukcije v organski sestavi kapitala. Na mesto jeklarja, rudarja,

⁴ Na tem mestu se zdi samoumevna referenca na Foucaulta. Pašukanisovo poglavje o problemu *Zakona in kršenja zakona* (Pašukanis 1980: 109–125), namreč že anticipira Foucaultov projekt, ki se ga loti več desetletij pozneje. Seveda bi bilo treba to vzporednico bistveno natančneje opredeliti in na tem mestu se tega ne moremo lotiti, naslednji citat iz *Nadzorovanja in kaznovanja* pa vseeno lahko nakaže, da je imel Foucault opravka z analizo problema, ki ga je razumel na precej podoben način: »*Disciplina povečuje sile telesa (v ekonomskih terminih uporabnosti) in te iste sile zmanjšuje (v političnih terminih ubogljivosti). Z eno besedo: ločuje oblast od telesa; na eni strani dela iz njega »spretnost«, »zmožnost«, ki si ju prizadeva povečati; na drugi strani pa spreurača energijo, moč, ki bi lahko iz tega izhajala, in jo spreminja v odnos dosledne podložnosti*« (Foucault 2004: 154). Vsekakor se zdi, da bi lahko izpeljali nekaj zanimivih vzporednic med problemom abstraktnega časa in Foucaultovim razumevanjem koncepta discipliniranja.

⁵ Teorije postfordizma nas na tem mestu zanimajo izključno v intencionalnem pogledu, zanimata nas torej osnovni zastavek teh teorij in njihova pretenzija, da lahko nekaj povedo o družbi, v kateri danes živimo.

⁶ Skozi našo izpeljavo bo postalo jasno, da je z vidika razumevanja kritike politične ekonomije, kot jo predlagamo na tem mestu, koncept *poznega kapitalizma* logični nesmisel. Analiza z vidika vrednostne forme je metodološka pozicija, s katere se oznaka *pozni kapitalizem* po svojem bistvu nujno izkaže za kulturni predikat. Kot bomo poskušali pokazati v nadaljevanju, je treba formulo, da se *use spreminja, zavoljo tega, da se ne bi spremenilo nič*, vzeti skrajno zares.

⁷ Seveda tudi na tej sociološko-empirični ravni, na kateri se odvija analiza teorij postfordizma, stvari *ne držijo*, znotraj najbolj razvitih metropol svetovnega kapitalizma obstajajo odnosi najbolj grobega in povsem *klasičnega* izkoriščanja, podoba katerega je sicer vezana na tako imenovane države v razvoju.

delavca v avtomobilski industriji, danes stopi kreativni direktor, delavec v storitveni industriji in predstavnik za odnose z javnostmi. Na mesto klasičnega industrijskega proletariata danes stopata kognitariat in kreativna ekonomija. Namesto industrijskih izdelkov, ki smo jih merili v tonah jekla in premoga, imamo danes opravka s produkcijo idej in podjetniških pobud. Podmena vsega naštetega je, da fizično delo tako v kvalitativnem kot kvantitativnem pomenu izgublja bitko proti kognitivnemu delu. Iz tega sledi, da danes živimo v radikalno drugačnem kapitalizmu kot še pred nekaj desetletji. Ker je narava današnjega kapitalizma drugačna, je potreben tudi drugačen teoretski pristop, ki ga teorije postfordizma tudi poskušajo ponuditi. Tu se bomo ustavili, saj nas nadaljnje izpeljave na tem mestu ne zanimajo, in se bomo namesto tega osredinili samo na izhodišče in skupno jedro vseh tovrstnih teoretskih zastavkov.

Zanima nas izključno samoumevni konsenz, na podlagi katerega se teoretiki nasprotujočih si političnih usmeritev strinjajo, da je nastal temeljni strukturni premik in da ima delo v 21. stoletju povsem drugačen »genski zapis«, kot ga imel je v sredini 20. stoletja. Če je res tako in imamo opravka z novo genetiko dela, to nujno predvideva tudi nove celične forme politične ekonomije. Če je značaj današnjega dela drugačen kot v času viktorijanskega kapitalizma, mora biti drugačen tudi značaj abstraktnega dela, blagovne forme, torej vseh tistih elementarnih družbenih kategorij, skozi katere šele lahko razumemo delo v kapitalizmu.

Pristop postfordizma vprašanja dela ne odpira na tej ravni in problem abstraktnega dela razume na povsem drugačen način. Koncept abstraktnega v tovrstni literaturi praviloma nastopa v pogovornem jeziku. Tudi takrat, ko meri na Marxovo zastavitev, je uporaba površinska in ne zapopade absolutno osrednjega mesta, ki ga koncept zaseda v kritiki politične ekonomije. Zdi se, da abstraktnost dela razume kot neko ezoterično kvaliteto, ki delo ločuje od njegovih bolj primitivnih oblik: »... moderna meščanska družba, ki je pričarala tako mogočna produkcijska in občevalna sredstva, je kot čarovnik, ki ne more več krotiti podzemeljskih moči, katere je bil priklical« (Marx in Engels, 1979: 594). Abstraktnost dela skozi takšno razumevanje postane fetišizacija posameznih vrst konkretnega dela, ki se jim podeljujejo višje kvalitete v nasprotju z drugimi, nižje razvitimi vrstami. V bolj zaostreni obliki lahko predlagamo celo socialni darvinizem kot tisti pogled, ki je nujno vpet v takšno razumevanje evolucije dela in posameznikom podaja kvalitete tistega dela, ki ga opravljajo.

Vendar pa abstraktnega dela ne moremo razumeti skozi noben specifični tip konkretnega dela. Tudi najbolj čista, kognitivna in od »umazane realnosti« odtrgana dela v svojem temelju še zmeraj ostajajo konkretna dela in kot taka niso nič bolj ali nič manj abstraktna kot najbolj konkretna dela. Abstraktno delo je kvaliteta vsakega konkretnega (produktivnega) dela znotraj kapitalizma in kognitivne oblike konkretnega dela v tem smislu niso točka izjeme. Abstraktno delo je odraz posebne družbene funkcije, ki jo ima delo v kapitalizmu. Te pa ne moremo razumeti, če delo analiziramo zgolj kot tehnično-materialni proces, temveč je nujno, da raven analize prestavimo na problem družbene narave dela (Rubin, 1990: 71).

Kot totalen problem kapitalistične družbene formacije lahko problem dela razumemo zgolj skozi kritiko dela samega. Namesto da vztrajamo na izrekanju s pozicije dela, ki kapital razume kot jarem, ki onemogoča polno realizacijo vseh potencialov dela, ga prekarizira in sili v čedalje bolj negotove oblike, je treba perspektivo radikalno obrniti. Zares temeljita kritika bi izhajala iz razumevanja dela kot objekta kritike, dela kot tistega, kar v kapitalizmu v resnici zaslužnjuje in vlada. Na tej ravni analize delo manchestrskega krojača iz viktorijanske Anglije 19. stoletja in IT strokovnjaka iz 21. stoletja v temelju ostaja absolutno primerljiv izraz istega abstraktnega dela. Tistih 20 vatlov platna bi lahko tudi danes zamenjali za en mikročip. Zgodovinska ilustracija v resnici ni potrebna, saj imamo natančno enako menjavo danes, tukaj in zdaj.

Vzemimo konkreten primer, na katerem bomo lahko ilustrirali, da se kljub videzu kapitalizem na ravni izraza vrednostne forme in značaja konkretnega ter abstraktnega dela ni spremenil ... Ko pomembno podjetje naznani zaprtje obrata znotraj svoje matične države in selitev proizvodnje na vzhod, to ni zanemarljivo družbeno dejstvo, temveč prvovrstni politični problem, s katerim se mora soočiti vsaka posamezna država. Prav zato, ker je delo tekstilne delavke prosto izmenljivo z delom računalniškega strokovnjaka, zato, ker to delo na zahodu v resnici ni odpravljeno, to ostaja politični problem. Postfordizem v tem pogledu ne razume, kako absolutno globalne narave je blagovna in vrednostna forma, in fenomene zadnjih desetletij razlaga z vidika fascinacije nad neposrednim videzom stvari. Ne more pa zapopasti celotne zgodovine in posredovanosti tega videza, ne more razumeti, da je v jedro blagovne forme in vrednostnega izraza že vpisan celoten projekt globalizacije. Da sta z vznikom meščanstva in razvite blagovne ekonomije kapitalizem in s tem delitev dela že prevzela globalni značaj. O tem je skoraj 20 let pred izidom Kapitala Marx pisal v Komunističnem manifestu:

»Buržoazija je z izkoriščanjem svetovnega trga kozmopolitsko oblikovala produkcijo in potrošnjo vseh dežel. Industriji je na veliko obžalovanje reakcionarjev spodmaknila spodnog nacionalna tla. Prastare nacionalne industrije so bile uničene in se še iz dneva v dan uničujejo. Spodrivajo jih nove industrije, katerih uvajanje postaja za vse civilizirane nacije življenjsko vprašanje, industrije, ki ne predelujejo več domačih surovin, temveč surovine z najbolj oddaljenih področij, in katerih fabrikati se ne porabljajo le v deželi sami, temveč v vseh delih sveta hkrati« (Marx, 1971: 592).

Zato razumemo analizo postfordizma, ki vztraja na novem značaju dela kot teoretsko kontraproduktivno, politično impotentno in v odnosu do Marxove kritike politične ekonomije tudi zgodovinsko regresijo. Tiste fenomene, ki jih poskuša analizirati postfordizem, bi bilo z vidika Marxove analize, bistveno bolj produktivno razumeti kot proces globalne delitve dela. Proces, ki je skupaj z vzponom neoliberalizma dobil svoj zgodovinski pospešek in uspešno zastrl absolutno globalnost politične ekonomije⁸.

Problem, ki ga v resnici poskuša zapopasti teorija postfordizma, bi lahko definirali kot problem realizacije blaga. Torej splošen strukturni problem kapitalizma in tisto kritično točko, na kateri lahko pride do generalne krize kapitalizma. Ta je kulminacija kontinuirane diskrepance med produkcijo in konzumpcijo (realizacijo blaga), ki privede do splošnega zasičenja blaga na trgu. Torej še bolj trajne nezmožnosti za realizacijo blaga in posledično še globlje krize. Zato gre pri problemu realizacije blaga za centralno nevrvalgično točko kapitalistične ekonomije.

Problem kapitalizma ni proizvodnja, še toliko manj proizvodnja nezahtevnih blag ali blag, ki niso strateškega pomena⁹. Celo več, z vidika kapitala je tovrstno proizvodnjo racionalno preseliti na področja, kjer so delovna sila in splošni produkcijski stroški bistveno cenejši. Tisto, kar je prava uganka kapitala je, kako ta blaga realizirati na trgu? Na tem mestu problem ni več strogo tehnične ali materialne narave, denimo koliko ton jekla bomo proizvedli ta teden. Problem postane družbene narave, saj je zdaj potrebno odgovoriti na to, kako bomo v družbi prodali jeklo. Zato je z vidika zgodovinskega razvoja kapitala absolutno logično, da je prišlo do selitve proizvodnje v države tretjega sveta, medtem, ko privilegirano mesto konzumpcije oziroma realizacije blaga

⁸ S takšne pozicije se tudi celotno gibanje antiglobalizma izkaže za zapoznelo in zgodovinsko regresijo. Zato je treba vztrajati pri emancipatorični vlogi, ki jo je kapital odigral kot globalizirajoča sila, nerefektirana negacija namreč vodi zgolj v fetišizacijo preteklosti.

⁹ Vasja Badalič v svojem delu *Za 100 evrov na mesec* pravilno poudarja, da gre pri selitvi proizvodnje vedno za strateško politično vprašanje. Samoumevnost, s katero selimo tekstilno industrijo, se konča, ko govorimo o vojaški industriji – ZDA je pač ne bodo preselile na Kitajsko.

¹⁰ Pristop, ki ga predlagamo v tem spisu, je manj kot katerakoli druga verzija marksizma obremenjen z dediščino preteklih praktičnih in teoretskih projektov, v resnici se definira šele skozi njihovo negacijo. Države realnega socializma v tej perspektivi niso samo državni kapitalizem, temveč prilagojena oblika prvobitine akumulacije, posebej značilna za periferna območja globalnega kapitalizma. In ko je bila ta enkrat dovršena, ni bilo več nikakršne potrebe po takšni politični formaciji.

ostaja trdno v rokah kapitalističnih metropol. Znotraj slednjih tako lahko identificiramo ducate novih vrst dela, ki se ukvarjajo izključno s tem problemom, torej kako blago prodati. Kreativni direktor, vodja za odnose z javnostmi, svetovalec korporacijam in komunikolog vsi po vrsti naslavljajo problem konzumpcije. Vsi so v službi razvoja znanosti konzumpcije.

Z vidika teorije postfordizma zato ni presenetljivo, da delo, ki je prevladujoče v kapitalističnih metropolah razume kot po svojem bistvu različno od dela v državah tretjega sveta. Namesto trdega fizičnega dela, tu res prevladuje kognitivno delo, vendar nas to ne sme zavesti, da bi v tem videli zoro nove družbene

ureditve. V obeh primerih imamo opravka z delom znotraj kapitalistične družbene formacije, z dvema momentoma ene in iste globalne ekonomije. Z delom, ki po svojem bistvu ostaja dvojne narave, konkretne in abstraktne, in zato med seboj prosto izmenljivo.

Če ne bi bilo tako in bi proces prehoda iz fordizma v postfordizem v resnici pomenil prehod iz enega režima dela v drug režim, če bi se v tem prehodu narava dela zares spremenila, potem danes ne bi mogli več govoriti o kapitalizmu. Vendar kapital vztraja, kljub krizi ali pa prav zaradi nje, močnejši kot kdajkoli prej. In če teorijo postfordizma lahko beremo zgolj simptomatsko, potem kot taka pove več o stanju duha na levisi kot pa o kapitalizmu samem. Postfordizem problema abstraktnega dela ne razume in ga zato niti ne more zadovoljivo politično artikulirati. Zato v sklepnem poglavju sledi poskus formulacije tistih zastavkov, ki bi dejansko lahko pomagali k pozitivni politični artikulaciji abstraktnega dela.

Antipolitika za antidelo

Moishe Postone v *Time, Labor in Social Domination* podaja odlično kritiko vseh tistih pristopov, ki jih razume pod skupnim imenovalcem tradicionalnega marksizma (Postone, 2006: 43–84). Za te pristope je značilna kritika, ki se izreka s pozicije dela. V kontekstu teh kritik je ključni problem kapitalizma protislovje med produkcijskimi silami, tj. med industrijsko proizvodnjo na eni strani in privatno lastnino in trgom na drugi. Govorimo torej o protislovju med produkcijo in distribucijo ter konzumpcijo. Zato avtorji tradicionalnega marksizma prehod v socializem razumejo kot problem distribucije, natančneje, njihov politični zastavek je prav v redistribuciji. V kontekstu te misli je delo transhistorični vir vsega bogastva in naloga progresivne politike je delo osvoboditi izpod spon kapitala. Delo je vrednota sama na sebi, vir navdiha revolucionarnih politik, delavske in ljudske republike pa njena pozitivna dovršitev. Na tej ravni razumevanja, ki je v resnici skupno tako bolj blagim socialno demokratskim pristopom kot najbolj trdemu stalinizmu, ostanejo celične forme politične ekonomije povsem nedotaknjene. Prav zato ležijo kot nočna mora na vseh živih politikah, ki poskušajo premagati kapitalizem, vendar pa ga s svojo politično strategijo v resnici še krepijo¹⁰.

V območje tradicionalnega marksizma se umešča tudi teorija postfordizma, tudi ti avtorji ne naslavljajo dela z vidika dvojnosti njegove narave, tj. konkretnega in abstraktnega. Zato spremembe v globalni delitvi dela in posamičnih sferah globalnega kapitalizma zamenjujejo za spremembe v naravi dela samega. Za vse našete se delo predstavlja kot izpraznjena in objektivna forma, ideal, h kateremu je treba težiti. Ideal, ki ga je v resnici treba šele razviti do vseh njegovih potenci-

alov, predvsem pa osvoboditi od kapitala¹¹. Večja ko je zaposlenost v neki družbi, bolje ji gre in večja ko je brezposelnost, z večjimi problemi se sooča. Delo je prav na tej neposredni vsakdanji ravni nereflektirana vrednota in de facto vladajoča ideologija, na katero ni nihče imun, saj se vpisuje v eksistenčno jedro vsakega posameznika. Še toliko bolj problematično je, da vanjo verjamejo dobesedno vsi. Vladajoče politične stranke, lastniki produkcijskih sredstev, delavci, nevladne organizacije in seveda v največji meri sindikati. Podmena te enotnosti je, da je v kapitalizmu edino še hujše od izkoriščanja (mezdnega suženjstva), neizkoriščanje. Najhujše, kar se nam lahko v kapitalizmu pripeti, je to, da nas nihče noče izkoriščati, da se presedamo v vrstah rezervne armade delovne sile in čakamo na boljši jutri. In čeprav to v dobesednem pomenu seveda drži, s takšno perspektivo izgubimo neko temeljno dimenzijo, tj. da je največji problem delo samo.

Prav to pa smo poskušali v tem spisu poudariti, torej da delo ni nevtralna substanca in transhistorični vir vsega bogastva. Zato vprašanje produkcije in reprodukcije delovne sile ni zgolj vprašanje, koliko česa in kako proizvajamo. Niti ne gre za to, v kakšnih delovnih razmerah delamo in za kakšno mezdo. Tisto, kar je najbolj problematično, je delo kot družbeni mehanizem za podrejanje posameznikov, tj. abstraktno delo. S tega vidika je vsako produktivno delo, ki je vpeto v globalni kapitalizem, že izkristalizirana substanca kapitalizma samega. Ko vstopimo v mezdni odnos, nujno prevzamemo logiko sistema samega in se ji podredimo. Ta abstraktna, neosebna, vendar objektivna vladavina je tista sila, ki v temelju omogoča delovanje kapitalizma. Proti preteklim produkcijskim načinom je ne moremo vezati na konkretne posameznike (in tudi sicer ne moremo narediti atentata na družbeno formo). Niti na sile trga, ponudbe in povpraševanja, kot to poskuša narediti meščanska ideologija. Tudi razredna protislovja v tem pogledu ne sežejo dovolj daleč.

Tisto, kar se v tej luči postavlja kot najbolj pereč problem, je vprašanje artikulacije problema dela na način, ki bo sposoben proizvesti politične učinke oziroma misliti strategije emancipacije od dela samega. Zato je potrebna politika antidela, politika, ki bo abstrahirala od vseh konkretnih oblik dela in zgodovinsko zavest gradila na problemu abstraktnega dela kot specifične zgodovinske forme, ki je konstitutivna za kapitalizem. Takšen pristop bi pokazal, da je treba vzeti tezo o globalnem kapitalizmu zares in da moramo vsako politično strategijo snovati z vidika totalnosti kapitalizma. Čista pozicija kognitariata kot razreda umskih delavcev specifičnega za dobo postfordizma je iz tega vidika hipokrizija, saj spregleda svojo radikalno vpetost v globalni kapitalizem. Obenem je koncept povsem odvečen in bi bilo veliko bolje govoriti o intelektualnem proletariatu, kajti v nasprotnem primeru spet ustvarjamo lažen vtis, da je prišlo do radikalne spremembe v značaju dela samega.

Zato je politika antidela mogoča samo kot antipolitika. Antipolitiko kot sredstvo za odpravo dela razumemo na podoben način kot skupina Krisis v svojem *Manifesto Against Labor*¹², torej

¹¹ Osvobajanje od kapitala je po svojem bistvu in prignano do logičnih sklepov, regresivno gibanje in težnja po vrnitvi k preteklim produkcijskim režimom. Naloga progresivne politike ne sme biti osvobajanje, temveč odprava kapitala, v tem pa je temeljna razlika. Prav socialistične države so de facto izvedle osvoboditev od kapitala in ga v praksi nadomestile s še bolj surovimi oblikami izkoriščanja, ki pa z vidika celote niso v ničemer presegle kapitalistične družbene formacije in zato tudi ohranjale vse njene temeljne kategorije. Socialistična ekonomija še vedno ostaja razvita blagovna ekonomija kljub svoji tehnološki nerazvitosti. Od tod tudi danes splošno razširjena fascinacija nad Kitajsko kot avtokratskim kapitalizmom, ki ne potrebuje demokracije. Strogo gledano kapitalizem *nikoli* ni potreboval demokracije, tisto, kar je za nemoteno delovanje kapitalizma nujno, je abstraktno delo, tj. zmožnost, da abstrahiramo od vsakega konkretnega dela in ga zamenjamo z vsakim drugim konkretnim delom, torej vrednostna forma v svoji razviti obliki. Za to so potrebni abstraktni državljani, ti pa lahko obstajajo tudi v diktaturi.

¹² Skupina Krisis, ki v svojih vrstah vključuje kritične intelektualce, katerih pristop je znan pod imenom *urednostna kritika*, je neodvisno od Postona razvila podobne zastavke. V slovenščini imamo prevod enega njenih ključnih članov: KURZ, R. (2000). *Svet kot volja in dizajn: Postmoderna leuica in estetizacija krize*. Ljubljana, Založba Krtina.

kot dinamično protislovje, ki na državo naslavlja zahteve, vendar ne oblikuje politične stranke in njen neposredni cilj ni prevzem oblasti.

Namesto da bi antipolitiko razumeli kot sredstvo za ustvarjanje kontrakulture oziroma kontradružbe, kakor v nadaljevanju predlaga manifest skupine Krisis, pa sami razumemo antipolitiko kot radikalen in v današnjih razmerah edini mogoči način repolitizacije. Gibanje te repolitizacije se mora odvijati skozi svoj privilegirani objekt kritike, to je skozi kritiko levece v vseh njenih oblikah. Zato antipolitika pomeni kritiko vseh tistih levih (institucionalnih in zunajinstitucionalnih) teorij in praks, ki problema kapitalizma ne razumejo skozi osnovne celične forme kritike politične ekonomije in zato zapadajo v neizogibne zgodovinske in teoretske regresije. Ta kritika je neposredna naloga vsake misli, ki ima pretenzijo, da bi bila progresivna. Zgolj skozi negacijo vseh obstoječih pristopov bomo lahko proizvedli pozitivne politične učinke oziroma politično artikulirali problem abstraktnega dela.

Literatura

- BEIRNE, P., SHARLET, R. (1980) *Pashukanis, selected writings on Marxism and law*. London, Academic Press.
- BADALIČ, V. (2010). *Za 100 evrov na mesec: Proizvodni sistem globalnega kapitalizma*. Ljubljana, Krtina.
- BOWRING, F. (2002). Post-Fordism and the End of Work. *Futures* (34): 159–172. Elsevier, Amsterdam.
- FOUCAULT, M. (2004). *Nadzorovanje in kaznovanje, nastanek zapora*. Ljubljana, Krtina.
- KRISIS, GRUPPE (1999). *Manifesto Against Labour*. Berlin, Krisis.
- KORSCH, K. (1970). *Marksizem in filozofija*. Ljubljana, Komunist.
- LIPIETZ, A. (1997) The Post-Fordist World: Labour Relations, International Hierarchy and Global Ecology. *Review of International Political Economy* (4): 1-41. Brown University, Taylor&Francis.
- LUKACS, G. (1985). *Zgodovina in razredna zavest, študije o marksistični dialektiki*. Ljubljana, Vestnik Inštituta za marksistične študije ZRC SAZU.
- MARX, K., ENGELS, F. (1987). *Collected Works, Volume 42*. New York, International Publisher.
- MARX, K., ENGELS, F. (1971). *Manifest komunistične stranke*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- MARX, K. (1986). *Kapital I., Kritika politične ekonomije*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- OECD, *KNOWLEDGE-BASED ECONOMY* (1996). Dostopno prek: www.oecd.org (14.02.2011)
- POSTONE, M. (2006). *Time, Labor, and Social Domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- RIFKIN, J. (2007) *Konec dela: Zaton svetovne delavske sile in nastop posttržne dobe*. Ljubljana, Krtina.
- RUBIN, I. I. (1990). *Essays on Marx's Theory of Value*. New York, Black Rose Books.